

Erika Fatland: »Sovjetistan«, TIMpress, Zagreb, 2021.

SREDNJOAZIJSKI IMAGINARIJ

Erika Fatland (rođena 1983. u jednom malom selu između Stavangera i Bergena), iako je diplomirala antropologiju (studirala je u Oslu i Kopenhagenu), a magistarski rad posvetila izučavanju tragičnih posljedica talačke krize u Beslanu (2004.) koja je užasnu svijet, kada su čečenski teroristi napali i zauzeli jednu školu, ipak se posvetila književnosti, prije svega putopisima, posebice istraživanju perifernih, rubnih, malo poznatih krajeva i naroda svijeta, a koji svojom specifičnom kulturom, običajima, nasljedem i uopće načinom života, kao i bogatom poviješću, danas privlače sve veću pozornost šire međunarodne javnosti.

Ona slovi kao vrstan poznavatelj Rusije, ali i postsovjetskih republika, što je i dokazala svojom izvrsnom knjigom »Sovjetistan«, koja se nedavno (prijevod s norveškog Mišo Grundler), u izdanju zagrebačkog TIMpresa, pojavila i u nas. Zapravo je riječ o uzbudljivom, informativnom, fascinantno ispisanom putopisu kroz pet postsovjetskih, srednjoazijskih republika (Turkmenistan, Kazahstan, Tadžikistan, Kirgistan, Uzbekistan), koji je do sada preveden na 12 jezika i po općem sudu kritičara i stručne javnosti ostvario je golem uspjeh na knjižarskom tržištu, ali još i više kod čitatelja. Autorica je studiozno prišla materiji, a sjajnim opažanjima na svom putovanju kroz središnju Aziju knjigu je dodatno obogatila nizom detalja koje je čula ili vidjela u neposrednim kontaktima s raznim ljudima koje je upoznala. O spomenutim srednjoazijskim, danas samostalnim državama, u nas se malo zna; uglavnom nešto više kada se nađu na naslovnicama vodećih svjetskih medija, u pravilu kada dođe do krvavih nemira i nereda, kao nedavno u Kazahstanu (poginulo je 225, a ranjeno skoro pet tisuća osoba), pokušaja puča, smjene vlasti i (li) koruptivnih radnji tamošnjih elita, zapravo vladajućih klanova koji u pravilu »barataju« financijskim iznosima i privilegijama kojih se ni jedan Gates ne bi postidilo. U svim srednjoazijskim državama, izuzev donekle Kirgistana, vladajući klanovi (Nazarbajev, Nijazov, Karimov, Rahmonov...) raspolažu neograničenom vlašću; u bankama SAD-a, Švicarske ili Engleske posjeduju milijarde dolara, imaju dvorce na najluksuznijim destinacijama u svijetu, dok im narod živi u siromaštvu, ali čini se, ni to im nije dosta. Usprkos svemu, ili upravo stoga, ovi su prostori najvećim dijelom obavijeni velom tajne i Erika Fatland se odlučila, zaintrigirana ovom terom incognitom, upustiti uimalo navnu avanturu odgonetavanja svih

Riječ je o uzbudljivom, informativnom, Zapravo fascinantno ispisanom putopisu kroz pet postsovjetskih, srednjoazijskih republika (Turkmenistan, Kazahstan, Tadžikistan, Kirgistan, Uzbekistan), koji je do sada preveden na 12 jezika i po općem sudu kritičara i stručne javnosti ostvario je golem uspjeh na knjižarskom tržištu, ali još i više kod čitatelja. Autorica je studiozno prišla materiji, a sjajnim opažanjima na svom putovanju kroz Središnju Aziju knjigu je dodatno obogatila nizom detalja koje je čula ili vidjela u neposrednim kontaktima s raznim ljudima koje je upoznala. O spomenutim srednjoazijskim, danas samostalnim državama, u nas se malo zna; uglavnom nešto više kada se nađu na naslovnicama vodećih svjetskih medija, u pravilu kada dođe do krvavih nemira i nereda

tih javnosti nevidljivih procesa, a ujedno se na licu mjesta upoznati s političkom realnošću srednjoazijskog imaginarija, bogatstvom povijesti, navika, običaja, predrasuda, tradicije, duhovnog nasljeđa, svime što karakterizira ovaj svijet, u mnogočemu jedinstven i veličanstven, uključujući dakako i fantastična prirodna bogatstva, kao i predjele neponovljive ljepote.

Uzbudljivo putovanje

Rusija je, piše Fatland, ogromno multikulturalno društvo, to je zemlja gdje obitavaju razne kulture i religije, čiju je veličinu, uostalom kao i materijalno i duhovno bogatstvo, nemoguće pojmiti; ona je izazov i avantura koja svakog posjetitelja svojom raznolikošću i posebnošću fascinira. Uz knjigu »Sovjetistan«, Fatland je objavila i putopis »Granica« u kojoj je opisala putovanje uzduž ruskih granica, uključujući i kraće izlete u zemlje kao što je Sjeverna Koreja, praktički zatvorena za međunarodnu javnost. Ali, čini se kako (još uvijek) mladoj norveškoj spisateljici ništa nije nemoguće, kamo naumi, tamo i dospije. U svojoj trećoj knjizi naslovljenoj »Visine« opisala nam je doživljaje s Himalaja, odnosno iz država koje se nalaze na »krovu svijeta«, a upravo priprema svoje sljedeće putovanje (i knjigu dakako) po bivšem portugalskom kolonijalnom imperiju koje će obuhvatiti brojna interesantna mjesta i zemlje u Africi, Aziji i Južnoj Americi. Za tu prigodu odlučila je naučiti portugalski jezik, a uz materinji i grupu skandinavskih jezika, tečno govori engleski, njemački, francuski, španjolski i ruski, što samo potvrđuje o kakvom se ozbiljnom autoru radi.

Ali, Rusija i bivše sovjetske republike ostaju joj trajnom inspiracijom; kako kaže: »Rusiju ne čine samo Rusi, koji su svojom kulturom dominantni, već tu imamo sijaset naroda i kultura koji su čak i za same Ruse velikom nepoznanicom.« Upravo oni krajevi najudaljeniji od

Erika Fatland

Moskve i Petrograda i centara moći, poput srednjoazijskih, su najintragantniji, budući da kriju neslućena bogatstva i iznenađenja, a njihovim (raz)otkrivanjem bitno se mijenja i naša percepcija globalnih kulturnih i duhovnih dobara i ruše se predrasude ukotvljene u našoj eurocentričnoj civilizaciji.

Svojom knjigom »Sovjetistan« autorica nas vodi na uzbudljivo putovanje po srednjoazijskim zemljama, a posebice je interesira sve ono što je (pre)ostalo od sovjetskog nasljeđa, budući da je formiranje SSSR-a i gotovo sedamdeset godina (su) života u zajedničkoj državi bitno utjecalo na velike transformacije ovih zajednica, a koje su bez obzira na ideološki utjecaj i komunističku indoktrinaciju zadržale tradicionalne oblike i odlike života. Istina, neki su već gotovo iščezli, ali nakon propasti sovjetskog imperija polako se obnavljaju, uz dakako zadržavanje novousvojenih normi koje su posebice mlade i školovane generacije prihvatile kao standard i pokušavaju ih što je moguće više uskladiti s tradicijom i vlastitim et(n)ičkim, duhovnim, religijskim, a prije svega kulturološkim nasljedem, prvenstveno islama.

Brojna traumatična iskustva

Srednjoazijske zemlje, nekada u sastavu Sovjetskog Saveza, prošle su brojna traumatična iskustva bivšeg komunističkog imperija, ali u mnogočemu još drastičnije i dramatičnije, jer su unutar vladajuće boljševičke nomenklature bile tretirane kao kolonije, a samim time i izložene divovskim ekološkim, ali i inim društvenim i političkim eksperimentima koji su rezultirali teškim, često i katastrofalnim posljedicama po okoliš, prirodnu baštinu, kao i način života ljudi na tim prostorima. Prije svih treba spomenuti gotovo iščeznuće Aralskog

jezera kao posljedicu nepromišljenih preusmjerenja tijekova rijeke (Amur-Darja i Sir-Darja) koje su napajale to jezero, a sve kako bi se osiguralo navodnjavanje plantaža pamuka. Tom ishitrenom idejom poremećen je prirodni tijek i stravični rezultati tog eksperimenta su evidentni. Jezero je praktički presušilo, a plantaže pamuka se »nisu prihvatile« i učinjena je ogromna šteta koju je teško ispraviti. Istina, Kazahstan danas ulaže velika sredstva kako bi pokušao barem donekle sanirati štetu, ali sve to sporo ide. Međutim, prirodna ravnoteža u Kazahstanu je nepovratno narušena ne samo oko Aralskog jezera, već i u oblasti Semipalatinska gdje su za vrijeme sovjetske vlasti bile vršene podzemne nuklearne eksplozije (od 1963. do 1989. godine ukupno 340 detonacija), koje su praktički trajno zagadile okoliš. U vrijeme tzv. hladnog rata nuklearno je oružje imalo ulogu odvratanja neprijatelja (Amerkanci) od napada; ali te opasne nuklearne igre bile su ne samo enormno skupe, već i katastrofalne za gotovo pola sovjetskog teritorija. Ali priča o nuklearnim eksplozijama u Kazahstanu, ujedno je i priča o tzv. sovjetskim zabranjenim gradovima (primjerice Kurčatov koji je dobio ime po Igoru Kurčatovu, voditelju sovjetskog atomskog projekta), koji su bili hermetički zatvoreni i izolirani i od domaće i od međunarodne javnosti, čuvali su ih do zuba naoružani vojnici, budući da su tu ujedno bili i poligoni na kojima su se pripremali nuklearni pokusi. Ti gradovi čak nisu bili ni mapirani na geografskim kartama, već su političkom i partijskom voljom tretirani kao vrhunska vojna tajna i bili su obilježeni pojmom Poligon 2, uz napomenu da Poligon 1 nije uopće ni postojao, bio je izmišljen, a sve s ciljem da se zavaraju američke kontraobavještajne službe koje

su budno pratile što se zbiva u neprijateljskom taboru.

Periferija bivšeg imperija

Srednjoazijske republike, a danas samostalne države, od 1922. do 1991. godine bile su dio komunističkog svijeta, iako mu stvarno na koji način nisu pripadale. Upravo su one bile (možda upravo zbog toga) najizloženije koje-kakvim eksperimentima i to bez presedana u novodobijelom povijesti čovječanstva. Cilj boljševika je bio stvaranje besklasnog društva, a da bi se uopće moglo započeti s tim »programom«, bilo je nužno ukinuti privatno vlasništvo. Naravno, to je bila utopija; socijalne nejednakosti nisu nestale, upravo suprotno, one su se maksimalno zaoštrile, a jaz između vladajućih elita i naroda (p)ostao je toliko vidljiv da je to naprosto moralo rezultirati velikim nezadovoljstvom naroda, što je na koncu (između ostalog) i vodilo raspadu sovjetskog imperija.

Ali, formiranjem novih, sada samostalnih država kojima su se na čelu nalazili (i još uvijek se nalaze) stari komunistički kadrovi, koji su samo presvukli ideološku odoru i umjesto komunista postali su nacionalisti, umjesto boljševika muslimani koji su se priklonili tradicionalnom islamu, a sve je drugo ostalo po starom, u nekim segmentima čak i gore. Sve sfere društva i života za sovjetske epohe prošle su radikalnu preobrazbu i kako kaže Fatland: »Sovjetsko društvo bilo je strukturirano kao nevjerojatno sveobuhvatan sustav; pojedinac je bio podređen općem dobru, cijeli narodi prisilno su preseljeni, a milijuni su proglašeni narodnim neprijateljima zbog svoje vjerske pripadnosti itd... Takvi su pogubljeni ili poslani u radne logore, u zabačena mjesta gdje su izgledi za preživljavanje bili niski. Brojni ljudi su patili, a u ekološkom

pogledu socijalistički eksperiment bio je katastrofa. No, nije sve bilo zlo u Sovjetskom Savezu; boljševici su stavljali naglasak na školstvo i obrazovanje, pri čemu je iskorištena nepismenost u krajevima poput Srednje Azije gdje je nekad bila raširena.«

Kada je 26. prosinca 1991. godine SSSR službeno prestao postojati, Fatland se počela sve više baviti periferijom bivšeg imperija, posebice Srednjom Azijom koju je u 19. stoljeću carska Rusija kolonizirala i gdje su živjeli brojni narodi, u svemu drukčiji od većinskih i dominantnih Rusa, ne samo po načinu života, ne samo kulturom i religijom, već i izgledom i jezikom.

Pod sovjetskom vlašću

U najsjevernijim područjima današnjeg Kazahstana, Kirgistana i Turkmenistana, tamošnji su narodi prije dolaska Rusa živjeli kao nomadi, državni ustroj nije postojao, a društvo je bilo organizirano na temelju pripadnosti klanovima. Narodi na jugu, današnjem Uzbekistanu i Tadžikistanu, živjeli su u »trajnim« naseljima, ali su stoljećima bili izolirani od ostatka svijeta. I stoga su Rusi tamošnje feudalne kanate (Hiva i Kokand), te emirat Buhara (danas dijelovi Uzbekistana) lako pokorili, ali, valja se prisjetiti u 11. stoljeću Buhara i Samarkand važili su kao vodeće svjetske kulturne i znanstvene destinacije, ali vremenom uslijed navale brojnih osvajača ta su središta propala, prostori devastirani, a potom zapušteni. Srednja Azija je zbog svog velikog strategijskog značenja i položaja između Istoka i Zapada platila visoku cijenu i to vlastitim zaostajanjem, iako su brojni gradovi tisuću godina ranije doživjeli ogroman procvat, posebice u doba trgovine svilom između Azije i Europe.

U nekoliko stoljeća Srednja Azija se radikalno promijenila; nekada razvijeni i moderni gradovi na Putu svile, sa školama i fakultetima, razvijenom privredom i trgovinom su nestali; osvajači su stanovništvu nametnuli islam, škole zatvorili, a one preostale usmjerili vjerskim naukama, a tek je uski sloj stanovništva bio pismen. Kada je ovim prostorima zavladao ruski carski imperij, nije se miješala u život tamošnjeg stanovništva, jedino je bila zainteresirana za što efikasnije i brže iskorištavanje ogromnih materijalnih resursa kojima srednjoazijske zemlje obiluju. Padom ruskog carizma i uspostavljanjem novog komunističkog imperija u samo nekoliko godina tradicionalno, rodovsko društvo bilo je prisiljeno ustuknuti i prikoniti se krutom realocijalizmu i tako su nastupile drastične promjene koje se osjećaju do danas. Boljševici su velike dijelove Srednje Azije hermetički izolirali od ostatka svijeta, i Fatland je upravo željela proučiti i na licu se mjesta uvjeriti što se tamo zbiva, a svoja zapažanja sumirati u knjizi. Posebno ju je interesiralo kakav su trag sovjetske vlasti ostavile na te zemlje, stanovništvo i gradove, i što je zapravo od izvorne srednjoazijske kulture ostalo pod sovjetskom vlašću.

I ono najvažnije: kako su se Turkmenistan, Kazahstan, Tadžikistan, Kirgistan i Uzbekistan razvijali nakon pada SSSR-a.

Turkmenistan i Kazahstan

Fatland je svoje putovanje započela posjetom Turkmenistanu, naprosto stoga jer je onamo najteže doći; stranim se novinarima ne dopušta ulazak u zemlju, a malo-brojni turisti teško dobivaju vize. Svi koji uđu u zemlju, dobivaju pratnju i prolaze opsežne sigurnosne provjere tajne policije. Zemljom je godinama vladao jedan od najbizarnijih svjetskih diktatora Saparmurat Nijazov, poznatiji kao Turkmenbaši

(Voda Turkmena), a 2006. godine nakon što je umro, naslijedio ga je Gurbangulij Berdimuhamedov (od 2010. zovu ga Arkadag-Zaštinitnik), a da se u načinu vladanja zapravo ništa nije promijenilo. U čast Nijazova dizani su spomenici od čistog zlata, a sada se isto dižu i Berdimuhamedovu, samo s tom razlikom što su od bijelog mramora. Turkmenstvo je zakonodavstvo uređeno tako da se za najmanju sitnicu čovjek može naći u zatvoru, policija je sveprisutna, a rijetki kritičari vlasti bivaju uhićeni, mučeni i osuđeni na dugogodišnje kazne, a oni najopasniji prisilno se »liječe« u psihijatrijskim ustanovama. Ali, uz batinu, vlast je narodu ponudila i »mrkvu« plin, struja i sol su besplatni, kruh izdašno subvencioniran, ali nezaposlenost prelazi preko 60 posto. Islam je službena religija, ali vlast jako pazi da se religija ne radikalizira jer su svjesni da bi ih u suprotnom upravo fundamentalizam mogao (u)rušiti.

Nakon Turkmenistana, Fatland je obišla Kazahstan koji je do nedavnih nemira, kada je aktualni predsjednik Kasim Žomart Tokajev (vlada državom od 2019. godine) pozvao snage ODKB-a (Organizacija ugovora o kolektivnoj sigurnosti), koje su pod kontrolom Rusije, da mu priskoče u pomoć, nakon što se odlučio obračunati s pristašama dugogodišnjeg šefa države (i svog pokrovitelja) Nursultana Nazarbajeva koji se prividno povukao s vlasti, ali je u svojim rukama zadržao sve bitne poluge moći. Kako bi se riješilo opasnog konkurenta i svom klanu osigurao prevlast, Tokajev se odlučio na udar, što je rezultiralo krvavim neredima. Po svemu sudeći,

Nazarbajev je u toj bitki izgubio, a za utjehu mu ostaje da je i nadalje jedan od najbogatijih ljudi na svijetu...

Kazahstan je najveća i najrazvijenija država Srednje Azije, glavni grad Astana izrastao je u simbol moderno oblikovanog futurističkog grada gdje se dižu interesantna arhitektonska zdanja, a sve je to osigurano zahvaljujući bogatim nalazištima nafte i plina. Nakon sukoba klanova Nazarbajev i Tokajev, aktualni šef države je obećao da će promijeniti ime države; Kazahstan će postati Kazah Eli (Zemlja Kazaha) čime bi potvrdio da se priklanja tradicionalnim vrijednostima, a distancira od sovjetske prošlosti.

Revolucija tulpana

U Tadžikistanu, koji je uvjerljivo najsiromašnija zemlja Srednje Azije, samo je 7 posto zemljišta plodno, sve ostalo su planine, ali čini se bogate rudama koje bi u budućnosti trebale zemlji osigurati prosperitet. Za razliku od prevladavajućih mongolskih i turkijskih plemena, Tadžici su perzijskog podrijetla, a državom još od uspostave samostalnosti vlada Emomali

Rahmonov, naravno autokratski, a svih sedmero njegove djece obnašaju važne državne funkcije, pod pokroviteljstvom njegove supruge. Iako je Tadžikistan muslimanska zemlja (suniti) aktualna vlada ima dvojak odnos prema islamu; on je važan dio tadžičkog identiteta, ali budući da muslimanski radikalizam može biti opasan, vlada je zatvorila 80 posto džamija kako bi lakše vladala zemljom.

Država se godinama nalazila u građanskom ratu, a kada su talibani zaprijetili preuzimanjem vlasti Rusi su podržali Rahmonova, ali su ga i prisilili na pregovore i pomirenje s umjerenim islamistima i tako prekinuli ratne sukobe; međutim, napetosti praktički vladaju sve do danas. Kirgistan je jedina srednjoazijska zemlja koja je uvela parlamentarizam i ograničila predsjedničku moć; po ekonomskim pokazateljima ova malena država je najslobodnija i najdemokratskija od svih susjednih zemalja. Istina, 2005. godine tadašnji predsjednik Akajev pokušao si je produljiti mandat, ali narod se pobunio, izbila je »revolucija tulipana« i Akajev je morao otići s vlasti. Autorica je posebno fascinirala priča o tamošnjoj maloj njemačkoj zajednici menonita (u Rusiju su došli 1772. godine) koja je proživjela pravu kalvariju, posebice za staljinističke epohe, a koja se nakon 1992. godine velikim dijelom iselila u staru domovinu. Danas ju u Kirgistanu prijete nestajanje, ali još uvijek je aktivna.

Posjet Taškentu

Svoje putovanje Fatland je završila u Uzbekistanu u kojem čvrstom rukom vlada Šavkat Mirziyoev (od 2016. godine), nasljednik Islama Karimova koji je, nakon što je 1991. godine podržao neuspjeli pokušaj puča protiv Gorbačova, na brzu ruku proglasio neovisnost države koja se pretvorila u jednu od najgorih diktatura. Teška kršenja ljudskih prava su svakodnevna, a policija prisiljava liječnike da vrše prisilnu sterilizaciju žena kako bi se ograničio velik demografski rast u zemlji. Još danas tisuće Uzbeka nalaze se u tammicama pod optužbom da su ekstremni islamisti i izloženi su najgorim mogućim torturama. Ali, i u takvoj državi postoje pojedinci koji usprkos diktaturi čine čuda; Igor Savicki je osnovao muzej u gradu Nukus u kojem su smještene na tisuće modernističkih slika i drugih umjetnina te predstavljaju jednu od najvećih zbirki te vrste u svijetu. Naime, Savicki je godinama radio kao crtač na arheološkim nalazištima drevne civilizacije Horezma, a usput je, često putujući u europski dio SSSR-a, kupovao i nabavljao slike zabranjenih sovjetskih autora i pohranjivao ih u svom domu. Taj pasionirani kolekcionar zabranjenog stvorio je muzejsko čudo, a takvih i sličnih priča u ovoj knjizi je poprilično. Fatland je putovanje završila posjetom Taškentu, koji je s 2.000.000 stanovnika najveća metropola Srednje Azije. I na kraju, piše Fatland, »nemoguće je razumjeti pet srednjoazijskih država bez sovjetske vlasti, jer u tom je razdoblju učinjen revolucionarni civilizacijski iskorak; promijenio se nomadski način života, milijuni ljudi su stradali u staljinističkim čistkama, a nakon raspada SSSR-a milijuni Rusa su napustili Srednju Aziju, zabranjena je poligamija (iako prikriveno živi), žene su emancipirane, ali ne do kraja, i općenito u Srednjoj Aziji paralelno je na djelu nostalgija sovietske, svojevrsna žal za sovjetskim dobom, ali i sve se više ističu vlastite posebnosti i svih pet nacija pokušava pronaći svoj novi identitet utemeljen na tradiciji. Hoće li u tome uspjeti i pod kojim kondicijama, na to je teško odgovoriti, a jednu vrstu putokaza kamo Srednja Azija ide dala nam je upravo Erika Fatland svojim djelom.

Jaroslav PECNIK